SID

بلاك مركز اطلاعات علمي

کار کادهای آموزشی

سرويس ترجمه تخصصي

فيلمهاي آموزشي

کارگاهها و فیلمهای آموزشی مرکز اطلاعات علمی

صدور گواهینامه نمایه مقالات نویسندگان در SID

مروری بر تاریخچه و روند شکل گیری عمارت باغ فردوس تهران

فريبا سادات مفتخري قويدل ، عليرضا دودانگي*

پژوهشگر مطالعات شهری ، ایران ، تهران (<u>f. moftakhari@gmail.com</u>) کارشناس معماری , دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی ، ایران،تهران (<u>Ali1 Dodangi@gmail.com</u>)

چکیده

در دوره قاجار، هم به واسطه علایق و خصوصیات قومی و هم به دلیل سنت های تداوم یافته دربار، باغ سازی مورد توجه فراوانی واقع شد. در تهران که در آن زمان پایتخت و محل حضور شاه، درباریان و شاهزادگان بود، باغ های بسیاری ساخته شد. باغ فردوس ازجمله این باغ ها بود که پس از ورود محمدشاه قاجار به تهران، توسط یکی از درباریان درنزدیکی قلعه محمدیه پی ریزی شد. این باغ سالیان بسیاری مورد توجه بود و خاندان معیرالمماک و مالکان دیگر باغ در تکمیل و بهسازی آن تلاش بسیار کردند.تا آن جا که برخی این باغ را به نام باغ معیری می شناختند. اکنون از باغ جز عمارتی که توسط معیرالممالک(داماد ناصر الدین شاه) در آن ساخته شده و درحال حاضر به موزه سینما اختصاص یافته و قسمتی از محوطه اطراف این عمارت چیزی باقی نمانده است. اگرچه بخش های گسترده ای از باغ منفک شده و تغییر کاربری یافته است، اما به نظر می رسد بنا به مجموعه اسناد و مدارک باقی مانده می توان ساختار اصلی باغ و شکل آن را بازیابی کرد .در این پژوهش تلاش می شود با مطالعه متون و اسناد تاریخی و بررسی وضعیت باقی مانده باغ و بافت شهری پیرامون آن، محدوده باغ و ساختارهای درون آن بازشناسی شود . از کنار هم قرارگیری اطلاعات توصیفی و تصویری به دست آمده و انطباق آنها بر وضعیت موجود شهری، خطوطی از چهرهٔ اصلی باغ فردوس را نشان کنار هم قرارگیری اطلاعات و قراردادن آنها در نقشه امروزی نمایش ساختار فضایی باغ است و شکل مرکب آن را آشکارمی سازد و تاحدودی سیر تغییر و تحولات آن را گوشزد می کند .این نتایج نشان می دهد که باغ فردوس به مرور در پهنه ای وسیع درمحدودهٔ شمیرانات و درقالب سه بخش باغ اصلی، باغ الدرونی و باغ قلمستان شکل گوفته است.

واژه های کلیدی: باغ فردوس، ساختار فضایی، شیوه باغ آرایی قاجاری

مقدمه

توسعه شهر تهران چه در درون حصار ناصری و چه در بیرون آن، سرنوشت بسیاری از باغ های قاجاری را دستخوش تغییرات گسترده کرده است. یکی از این نمونه ها ی پرشمار باغ فردوس شمیران است که این موزه را به خیابان ولیعصر متصل کرده ، می توان است. این بخش باقی مانده در حقیقت همان موزه سینما و پارکی است که این موزه را به خیابان ولیعصر متصل کرده ، می توان این ادعا را داشت که سبک معماری و تزئینات منحصر به فرد عمارت اصلی این باغ از مهم ترین عواملی هستند که سبب شدند تا این باغ و سابقه ی ان به فراموشی سپرده نشود. حضور باغ درشکلی جدید، در عین حال موجب شده است تا تصویری از باغ در ذهن ایجاد شود که چندان با اصل خود انطباق ندارد .این پژوهش با رجوع به منابع تاریخی و معماری که در ادامه معرفی خواهند شد، تا تلاش دارد تا ساختار و شکل کلی و درعین حال ساختاراصیل باغ را بازیابی و معرفی نماید. در حقیقت این پژوهش می کوشد تا به یک سری از پرسش ها در مورد هویت این باغ پاسخ دهد و پرسش اصلی تحقیق ، به این صورت قابل طرح است که با توجه به تغییر و تحولات باغ فردوس در دوره قاجار و پس از آن و با درنظرگرفتن آنچه امروز از آن باقی مانده است، شکل اصیل باغ چگونه بوده و نحوه همنشینی آن با بستر و محوطه اطراف به چه صورت بوده است .

روش تحقيق:

مقاله مذبور تحت عنوان مروری بر تاریخچه و روند شکل گیری عمارت باغ فردوس تهران به شیوه توصیفی - تحلیلی، کتابخانه ای و میدانی تدوین گشته. که از سه بخش اصلی، معرفی و بیان سابقهٔ تاریخی ونیز تحلیل عناصر معماری ، تشکیل شده است . آنچه باعث انتخاب این موضوع شده ، روشن شدن سرگذشت این اثر فاخر در طول تاریخ و نیز همچنین پی بردن به جایگاه اجتماعی این شاهکار عظیم و برجسته می باشد .

موقعیت و نحوه شکل گیری

امروزه باغ فردوس نام محله ای است که بر اساس آخرین مرز بندی از شمال به میدان تجریش ابتدای خیابانولیعصر، از جنوب به بزرگراه مدرس، مریم شرقی (فرشته)، از شرق به خیابانهای دربندی، شاهد و انتهای آفریقا و از غرب به چهارراه پارک وی و خیابان ولیعصر منتهی می شود، مساحت کل این محله 1933028 متر مربع می باشد. در رابطه با محدوده زمانی شکل گیری این محله نمی توان اظهار نظر قطعی کرد ولی اینگونه که به نظر می رسد زمان شکل گیری محله به دوره پادشاهان قاجاریه یا شاید قبل از آن بر میگردد و از مهم ترین علل شکل گیری این محله همانند بسیاری از محلات شمیران آبوهوای مساعد و دارا بودن زمین های حاصلخیز کشاورزی می باشد. [48]

در رابطه با ساختمان کالبدی محل می توان گفت که این محل دارای ساختمان های تاریخی بسیاری بوده است که البته عمده ان ها در چند دهه اخیر تخریب شدند اما ان هایی که باقی مانده اند عمدتا متعلق به دوره ی قاجاریه می باشند. و این موضوع نشان دهنده قدمت و ارزش اجتماعی این محل در ان زمان می باشد. از اثار ارزشمند به جا مانده می توان به حمام قدیمی در میدان تختی، آب ابنار واقع در مسجد قائم، عمارت باغ فردوس، باغ بزرگ الهیه، موزه دکتر حسابی و سساله کرد. این محل دارای سه قنات پر اب می باشد که عبار تند از: قنات فخر الدوله در داخل باغ فخرالدوله، قنات قلاب واقع در خیابان طوس و قنات فردوس واقع در خیابان ولیعصر که البته این سه هنوز هم به قوت خود باقی هستند و بسیاری از خانه های این منطقه از اب این قنات ها برای اشامیدن استفاده می کنند. در خصوص وجه تسمیه این محل می توان گفت که قنات فردوس به دلیل اهمیت و پر آبی آن در زمان گذشته و وجود باغ های زیاد اطراف آن دلیل اصلی نامگذاری این محل به باغ فردوس می باشد.

اما با نگاهی به متون و اسنادی که در آنها به این باغ اشار ه شده، می توان دریافت که آنچه اکنون به آن باغ فردوس اطلاق می شود، تنها بخشی از یک باغ وسیع و تاریخی است. آن گونه که در اسناد تاریخ اشاره شده، به طور کلی اراضی میان اسد آباد و ولنجک (ازطرف شمال) و الهیه (ازطرف جنوب) و دره تجریش (ازطرف مشرق) و محمودیه (ازطرف مغرب)، جزء زمین های این باغ بوده است. [53] اعتمادالسلطنه در بیان وقایع سال 1263ه.ق بیان می کند که جد معیرالممالک به دستور محمدشاه در حوالی اسد آباد و ولنجک اقدام به برپایی قلعه محمدیه کرده است. (اعتماد السلطنه، 1364:1663) در این نوشته اعتماد السلطنه از باغ فردوس در کنار اسد اباد، که یک محله بوده نام برده. که پیش از بر پایی باغ محمدیه وجود داشته است. عبدالله مستوفی نیز در کتاب «شرح زندگانی» من به این نکته اشاره می کند [55].

بنابراین، باغ فردوس را نیز می توان یکی از آبادی هایی دانست که پیش از یکپارچه شدن شمیران و اتصال ابادی ها به یکدیگر به عنوان یکی از مناطق خوش اب و هوا و ییلاقی مورد توجه تاجران و ثروتمندان بوده است. معتمدی در این باره می گوید : وقتی محمدشاه درسال 1264ه.ق شروع به ساختن قصر محمدیه در شمیران کرد ، هریک از رجال دربار او در همان محدوده اقدام به احداث باغ و عمارت ییلاقی کردند؛ از جمله این باغ ها باغی درنزدیکی تجریش بود که بعداً نام باغ فردوس بر آن نهاده شد [53]. منوچهرستوده نیز اشاره می کند که این باغ دارای چندین دستگاه ساختمان مجلل و باعظمت بوده که یکی از آنها قصر محمدیه نام داشته است [48] در نگاهی کلی به صحبتهای منوچهرستوده و معتمدی، این طور به نظر می اید که باغ فردوس نام منطقه وسیعی بوده که بعدها قصر محمدیه و به دنبال ان قصر های درباریان در ان ساخته شده است. ولی برای برتری بخشیدن کاخ ها و عمارت های مخصوص شاه این منطقه سرسبز و ییلاقی را به دو بخش تقسیم کردند. نام یکی از بخشها را باغ محمدیه گذاشتند و نام دیگری را تغییرنداده و گذاشتند همان باغ فردوس سابق بماند.یعنی بخشی از باغ فردوس اصلی را از ان جدا کردندو باغ محمدیه نام دیگری را تغییرنداده و گذاشتند همان باغ فردوس سابق بماند.یعنی بخشی از باغ فردوس اصلی را از ان جدا کردندو باغ محمدیه نام دیگری را تغییرنداده و مخروبه شد اما باغ فردوس تا مدت ها پس از آن آباد ماند.

امروزه آنچه از ان باغ های اشرافی و مجلل تحت عنوان باغ فردوس شناخته می شود، تنها بخش کوچک و تغییر یافته ای از ساختار اصیل باغ است. عمارت اصلی باغ اکنون به موزه سینما تغییر کاربری یافته و از استخرهای آن اثری باقی نمانده است تنها عنصری که از محوطه عمارت از ان دوره باقی مانده حوض ابی است که مقابل عمارت قرار دارد.این حوض با در نظر گرفتن فرایند شکست نور طراحی شده است و در نوع خود بی نظیر و بی همتا می باشد. که بررسی شیوه عملکرد ان در این مقال نمی گنجد. در پی این تغییر کاربری ها، تغییراتی نیز برای همسازشدن باغ و عمارت اصلی آن با کاربری جدید رخ داده که چهره باغ را دگرگون کرده است ؛ ازجمله این تغییرات می توان به ساخت بناهایی ناسازگار با ساختار اصیل باغ و مداخلاتی در بنای اصلی باغ فردوس اشاره کرد یکی دیگر ازاین گونه تغییرات، تفکیک زمین های باغ و تغییر مالکیت آنهاست .بخش اعظم زمین های باغ پس از تغییر مالکیت برای ساخت بناهای مسکونی استفاده شده اند، بخشی از جنوب باغ برای ساخت مدرسه تفکیک شده است و قسمتی از آن هم به عنوان «موسسه لغت نامه دهخدا» و «مؤسسه باستان شناسی دانشگاه تهران » مورد استفاده قرار می گیرد . تنها ردپایی که دنبال کردن آن، ساختار اصیل باغ و قدمت آن را نمایان تر میکند، درختان کهنسال باغ هستند که در جای جای باغ امروزی و حتی بیرون از آن در نخش مربوط به بررسی خیابان های اطراف دیده می شوند. همان طور که بعداً در بخش مربوط به بررسی خیابان ها گفته خواهد شد، برخی از خیابانهای امروزی بر خیابانهای اصیل باغ منطبق هستند.

نگاهی به سیر تحولات باغ

همان طور که در بخشهای پیشین گفته شد، باغ فردوس پس از عمارت محمدیه، برای درباریان محمدشاه ساخته شد .منوچهر ستوده حاج میرزا آقاسی(حاجی ملاعباس ایروانی معروف به حاجی میرزا آقاسی، اخرین صدر اعظم محمد شاه قاجار) را پایه گذار این باغ میداند و چنارهای کهن باغ را یادگار حسنعلی میرزا (ششمین فرزند فتحعلی شاه و حاکم وقت تهران (از سال 1218)) برمیشمارد . [48] البته شایان ذکر است که در جغرافیای تاریخی تهران نیز همین مطلب مورد اشاره قرار گرفته، با این تفاوت که نام حاکم تهران حسینعلی میرزا ذکر شده است. تصویر شماره 2: حاجی ملاعباس ایروانی معروف به حاجی میرزا آقاسی، اخرین صدر اعظم محمد شاه قاجار بنیانگذار عمارت باغ فردوس [50]

همچنین علی اکبرین عبدالجلیل چاپارباشی" درباره ی باغ فردوس در دوران مالکیت دوستعلی خان معیرالممالک چنین می نویسد: « باغ فردوس معیری که معیرالممالک نظام الدولهی مرحوم کرورها خرج عمارت و باغ آن کرد و حقیقتاً حکم فردوس طهران را داشت در این دو سال نه تنها از بی مبالاتی و ناقص عقلی و لجاجت فرزند ناخلفش معیرالممالک ثانی، به کل از حلیه آبادی افتاد بلکه پارسال و امسال هرروز صد نفر عمله، هریک روزانه صدتومان ضرر فاحش زده، به حکم آن ناخلف پسر تمام آن عمارت را کوبیده و درختان قوی هیکل آنجا را که هریک در رفعت و بلندی با چرخ برین همسری می نمود از بیخ و بن بریده به سوخت مطبخ و کارخانه

تماماً آتش زده بسوخت و باغ به آن ظرافت که در بیست سال قبل محل حسد و حیرت مردمان هوسکار بود؛ امروز مسکن دد و دام گردیده، ضربالمثل و محل عبرت هر ناظر و بیننده است." [44]

همچنین "دیولافوا" نیز در همان دوره از این عمارت باز دید کرده و در این باره در سفر نامه ی خود در ۱۲۹۹ ه.ق چنین می نویسد «در اطراف تجریش، باغ ها و عمارات زیادی وجود دارد یکی از آنها «باغ فردوس» است. در وسط این باغ بزرگ که پر از چنارهای قطور و بلند است قصر ناتمامی دیده می شود که در شرف خراب شدن می باشد داخل عمارت تالاری وجود دارد ازاره های تالار، به شکل نوارهای عقیق مانند رنگ شده و درها از جنس چوب سدر به نظر می رسد و با عاج، خاتم کاری شده است، کف اتاق ها را با خاک پر کرده اند و کوبیده اند و حتی با آجرهای معمولی هم فرش نکرده اند به نظر می اید که کف پوش های ان را کنده اند و دردیده اند. این بنا به واسط بی مواظبتی در شرف انهدام است ده سال دیگر بام ها خراب و بیست سال دیگر قصر مبدل به تپه ی خواهد شد » [47]

بنابر این اغلب مدارک بر این مطلب تأکید می کنند که دوست محمدخان اصلا به املاک پدری اش اهمیت نمی داده بلکه بیش تر املاک پدری را فروخته و پول حاصل از آن را در سفرهایی که به فرنگ داشته، خرج کرده است. پس از دوست محمدخان باغ چندین بار دست به دست شد. این که اول بار چه کسی باغ را از دوست محمد خان خریده است و تاریخ دقیق تغییر مالکیت های باغ مشخص نیست؛ اما ستوده تعدادی از مالکان کوتاه مدت باغ را نام میبرد محمدولی خان سپهسالار تنکابنی، آخرین فردی بود که باغ را خریداری کرد ، وی آبادانی های بسیار در این باغ انجام داد؛ از جمله اینکه قنات باغ را دایر کرد و سردر باغ را از نو بنا کرد.

اما وی در اوایل دورهٔ پهلوی اول به دلیل بدهی های بسیار و توقیف اموالش دست به خودکشی زد و براساس مدارک یافت شده وارثان سپهسالار باغ فردوس را به جای بدهی پدر خود به تجارتخانه طومانیانس واگذار کردند. پس از آن در همان دادگاه این باغ به جای طلب دولت از تجارتخانه طومانیانس، دراختیار وزارت دارایی یا مالیه آن زمان درآمد. به علت این که خریداری برای فروش کل باغ پیدا نشد، وزارت مالیه تصمیم گرفت تا زمین های باغ را به صورت اقساط به کارمندان دولت بفروشد؛ به جز عمارت با غ فردوس و 20250 مترمربع زمین وابسته به آن و بیست ساعت آب از قنات فردوس که در سال 1315 ش. به وزارت معارف فروخته شد .عمارت پس از تعمیر به عنوان دبیرستان برای رفاه همان کسانی که زمین ها را خریده بودند کاربری جدید یافت .پس از انقلاب اسلامیآنچه از باغ فردوس باقی مانده بود، دراختیار مرکز فیلم سازی وزارت فرهنگ و ارشاد

تصوير شماره 3: محمدولي خان سپهسالار تنكابني [50]

ورودی ها و خیابان های باغ

باغ فردوس با توجه به موقعیت قرارگیری و هم جواری آن با باغ های دیگر و مسیرهای رفتوآمد احتمالا ورودیهای متعددی داشته است .ستوده در مقاله « باغ فردوس » به هفت ورودی باغ اشاره میکند؛ دو در در شمال، سه درب در جنوب، یک درب در مغرب [48] با توجه به این که باغ فردوس تقریباً هم زمان با قصر محمدیه و به قصد نزدیکی به دربار ساخته شد، بنابراین دور از ذهن نیست که ورودی اصلی باغ نیز در ضلع شمالی آن که نزدیک به این قلعه است، قرار داشته باشد .محمدعلی معیری نیز اشاره کرده است که درب بزرگ ورودی باغ فردوس به فاصله تقریبی دویست قدم آن سوی قلعه محمدیه واقع بود. [57] همچنین در عکسی که در سال 1296ه. ق توسط احمد شاه برداشته شده نیز همین سردر را نشان می دهد (تصویرشماره 4) در این تصویر، با توجه به جهت شیب زمین که در عکس دیده میشود، و همچنین وجودنداشتن هیچ درختی در پشت بنای سردر و جهت ورودی اتاق های عمارت سردر که مسلماً باید از داخل باغ باشد، این نکته فهمیده میشود که عکس مورد بحث از داخل باغ و رو به سردر برداشته شده است و همچنین با توجه به منظره کوه پشت سر،که درحال حاضر نیز در چشم انداز شمالی باغ قابل و رو به سردر برداشته شده است و همچنین با توجه به منظره کوه پشت سر،که درحال حاضر نیز در چشم انداز شمالی باغ قابل مشاهده است، می توانیم بگوییم سردی که در عکس دیده میشود، درقسمت شمال باغ قرار داشته است.

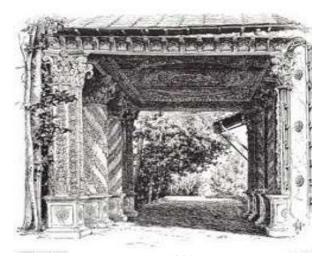
تصوير شماره 4 عكسى از سردر باغ كه در سال 1296 توسط احمد قاجار برداشت شده است. [50]

با توجه به اسنادی که وجود دارد باغ فردوس ورودی دیگری نیز در سمت جنوب داشته است. منوچهر ستوده اشاره می کند که سپهسالار عمارت و باغ را آباد و قنات آن را دایر کرد و سردری عالی در جلوی میدانگاه فعلی(مظهر قنات) ساخت. [48] در عرصه قدیم باغ فردوس می توان دو مظهر قنات در شمال و جنوب باغ مشاهده کرد. اگر قناتی را که در این نوشته از آن یاد شده است، قنات جنوبی باغ فرض کنیم که در زمان سپهسالار برپا شده است، میدانگاهی که ستوده در سال 1365 از آن به عنوان میدانگاه فعلی صحبت می کند، به احتمال بسیار زیاد همان میدانگاهی است که در منتهی الیه جنوبی باغ و در مرز میان آن با منطقه الهیه قرار دارد. بنابر این منظور ستوده از سردری که سپهسالار ساخته است، سردری است که در برِ میدانگاه جنوب باغ قرار داشته است.

ساموئل بنجامین که در فاصله سال های 1301 ـ 1303 ه.ق در ایران حضور داشته، در میان نقاشی هایی که از ابنیه مختلف ترسیم کرده، ساختمان رواق گونه ای را نیز تحت عنوان ورودی باغ فردوس ترسیم کرده است. در این نقاشی درب ورودی دیده نمی شود اما می توان حدس زد که درب ورودی، عمود بر رواق کوتاهی که نقاش درامتداد آن ایستاده است قرار دارد .اگر چنین باشد

ممکن است در اصلی درامتداد محور باغ قرار داشته بوده باشد .به نظر می رسد این چهار ستون که رواقی کوتاه و عمود بر درب اصلی را شکل میدهند و درعین حال ازنظر شکل و تزئینات هم عیناً چون بخش میانی نمای عمارت اصلی هستند، به طور دقیق در محور عمارت مذکور یا دست کم در تقارن منظری با آن قرار گرفته باشند.

با تمام این توصیفات می توان نتیجه گرفت که این رواق بخشی از یک سردر خانه است که خود در برِ شمالی محوطه نیم دایره ای میدانگاه جنوب باغ ساخته شده است .روشن است که چنین ساختاری در معماری دورهٔ قاجار نا آشنا به نظر نمی آید .دست کم نمونههایی از این نوع بنای سردر را می توان در ورودی کاخ سبز در مجموعه سعدآباد تهران مشاهده کرد. تنها نکته ای که در این مسئله وجود دارد، زمان احداث سردر است که ستوده آن را در زمان سپهسالار یعنی آخرین مالک باغ میداند؛ با توجه به نقاشی بنجامین در سال 1301 ه.ق و زمان مأموریت وی در ایران و با درنظر گرفتن این که در این زمان باغ هنوز متعلق به دوست محمدخان معیرالممالک است، می توان حدس زد که احتمالاً سپهسالار که بعد از سال 1329ه.ق باغ را خریداری کرده، سردر مخروبه باغ را تعمیر کرده یا سردری جدید به جای آن ساخته است.

تصویر 5: تصویری که ساموئل بنجامین در 1301 ق .از ورودی باغ فردوس ترسیم کرده است [45]

از طرفی از میان عکس هایی که از باغ فردوس بر جا مانده است یکی از تصاویر کاملا مشابه تصویری است که ساموئل بنجامین از سر در باغ فردوس ترسیم نموده اما عکاس در توضیحات پشت این عکس این مطلب را قید کرده که تصویر مربوط به ایوان شمالی عمارت باغ فردوس میباشد بنابر این با مشاهده این دو تصویر در کنار هم به تقارن و شباهت بسیار زیاد تزئینات ورودی عمارت و ورودی باغ پیمیبریم.

تصویر 6: تصویری که در بازه زمانی میان سال های 1311الی 1318 هجری قمری از سر در عمارت گرفته شده شده است [50]

بنابر این همانطور که توضیح داده شد ساختار باغ و به خصوص محلهای قرارگیری خیابانهای آن، به مرور دچار تغییراتی شد و مخصوصاً پس از آغاز فروش زمینها، این تغییرات شدت یافت و به مرور با تقسیم زمینهای آن و توسعه شبکه عبور و مرور، خیابانهای اصیل باغ در بافت جدید محو شدند.ولی با این حال قطعات مهمی از باغ مانند عمارت اصلی و قسمت هایی از باغ اطراف آن که در زمان فروش زمین های باغ تصمیم به محافظت از آن گرفته شد و مقداری از باغ اندرونی و عمارت داخل آن که توسط دکتر محمود افشار خریداری شده بود، باقی ماندند.

براساس اظهار نظر ستوده می توان چنین برداشت کرد که باغ اصلی دست کم دارای دو خیابان طولی سراسری و بلند در دو جانب شرقی و غربی خود بوده است که به واسطه شیب زمین در برخی نقاط آن پله هایی تعبیه شده و در دو جدارهٔ خیابان های یاد شده نیز درختان چنار کاشته بودند [48]. برخی از این چنارها هنوز هم در محوطه و کوچه های پیرامون دیده می شوند .اگر این مطلب را درکنار جهت و سوی عمارت بازمانده و سردری که از آن صحبت شد قرار دهیم و با توجه به چنارهای باقی مانده در محلی که اکنون به پارک تبدیل شده است و به احتمال فراوان درگذشته خیابان اصلی و بخشی از میان کرت باغ بوده است. به این نتیجه دست خواهیم یافت که باغ یا دست کم بخشی از آن ساختاری طولی در جهت شمالی – جنوبی داشته است. همچنین، این خیابان ها ساختار شیب دار و مطبق باغ را نمایش می داده اند. با توجه به این که در زمان فروش زمین های باغ، خیابان ها از سایر زمین ها جداشده و به فروش نرسیدند. و مسیرهای جدید رفت و آمد نیز بر همان مسیرهای پیشین ساخته شدند، می توان بعضی از خیابان های باغ را از روی عکس های هوایی شناسایی کرد. در تصاویر زیر سعی شده است تا با شناسایی ساختار اصیل خیابانهای باغ، محل آنها در عکسهای هوایی سالهای 1335 و 1393 نشان داده شود.

تصویر شماره 7: مشخص نمودن ردپای خیابان های اصیل باغ در بافت موجود در سال 1335 ؛(مآخذ:سازمان نقشه برداری کشور) تصویر شماره 8: مشخص نمودن ردپای خیابان های اصیل باغ در بافت موجود در سال 1393(منبع عکس :Google earth)

منابع آب و نحوه گردش آن

آب مورد نیاز باغ فردوس از دو قنات محمدیه (مجیدآباد) و قنات باغ فردوس تأمین می شده است، درباره شیوهٔ آبیاری و گردش آب باغ فردوس کمتر مطلبی گفته شده است .بنجامین که در سال 1301 ه.ق این باغ را دیده است، می گوید که در اینجا برخلاف سایر امکنه ایران نه حوضی است و نه جویی و در یک طرف آن در زیر درخت ها آخورهای آجری برای اسب ساخته اند [45] البته ممکن است باغ در آن دوره که بنجامین آن را دیده، حوض یا مسیرهایی برای نمایش آب نداشته اما با توجه به این نکته که قناتی که برای آبیاری باغ استفاده می شده است در شمال آن قرار داشته، و با توجه به شیب زمین به احتمال زیاد جوی یا جوی هایی برای آبیاری وجود داشته که چندان جلوه ای نداشته است .در یادداشت های دوست علی معیری که توسط فرزندش محمدعلی معیری در مقالهای به چاپ رسیده است نیز به آب نماها و حوض هایی اشاره می شود که در تخت های متعددی که در جنوب عمارت به آورده بودند، ساخته شده بود: « برابر نمای جنوبی عمارت کنونی زمینی وسیع و سراشیب بود که آن را با ساختن سنگ چین ها به صورت هفت قطعه مسطح در آوردند که هریک را با دیگری چند متر اختلاف سطح و مساحت بود. آن گاه روی هریک از قسمت ها استخری به فواره ایجاد نمودند. استخرها به نسبت وسعت زمین و فاصله از عمارت بزرگ و بزرگ تر می شد و جهش فواره ها از ایوان طبقه دوم منظری بس داکشا داشت» [57] البته اکنون یک تصویر از بخش جنوبی باغ موجود است که نشان دهده یک استخر مجهز به فواره می باشد ولی از آن جا که تاریخ دقیق برای این تصویر مشخص نشده نمی توان گفت که این استخر یکی از همان هفت استخری است که دوستعلی معیری در مورد ان صحبت می کند.

معیری در جای دیگری نیز به یک استخر در سمت شمالی عمارت اشاره می کند و استخرهای باغ را ساخته شده توسط دوستعلیخان نظام الدوله می داند [58].

احتمالاً استخرهای باغ در زمان دوست محمدخان و به دلیل بی توجهی و عدم رسیدگی متروک مانده و به مرور تخریب شده است؛ چراکه در هیچ یک از عکس هایی که در این دوره از بنا تهیه شده است، هیچ استخر و جوی آبی مشاهده نمیشود .عکسی که در سال 1296 ه. ق از سمت جنوبی عمارت برداشته شده (تصویر 9) ، زمین وسیع مستطیلی صاف و بدون درختی را نشان می دهد که اطراف آن گیاهانی که به نی شباهت دارند روئیده اند که می تواند نشانی از یکی از استخرهای چندگانه قدیمی و جوی های باغ باشد که به تدریج ویران شده و با خاک تسطیح شده اند. تخریب استخرها در این زمان ممکن است به دلیل کم آب بودن قنات محمدیه نیز باشد که به عنوان منبع آب باغ استفاده می شده است؛ چراکه بعد از این زمان تنها درزمان مالکیت سپهسالار تنکابنی است که توصیفاتی از استخرهای باغ شده و این زمانی است که سپهسالار قنات جدید باغ فردوس را ساخته است. تصویر شماره 9: بخش جنوبی باغ فردوس

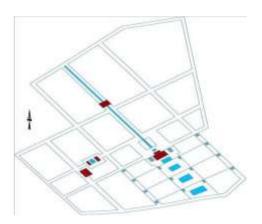

تصوير شماره 10: عكسى كه در سال 1296ه. ق از نماى جنوبي عمارت باغ فردوس برداشته شده است. [50]

گرچه ستوده سپهسالار را سازنده استخرهای باغ می داند اما با توجه به مطالبی که پیشتر ذکر شد، می توان حدس زد که سپهسالار پس از احداث قنات جدید، استخرهای پیشین باغ را احیاء نموده یا این که دوباره استخرهایی مشابه آنچه پیش از آن در باغ وجود داشته به وجود آورده است .از این گونه مطبق کردن محوطه باغ و ایجاد استخرهای وسیع در طبقات آن در برخی باغ های دیگر تهران مانند باغ صاحبقرانیه (نیاوران) و قصر قاجار نیز شواهدی در دست است .مشاهده دقیق عکس های هوایی مشخص می کند که تا سال 1358 استخر جنوبی عمار ت باغ وجود داشته و در محل استخر شمالی هم یک حوض کوچک ساخته شده بوده است . علاوه بر این ها استخری که درحال حاضر نیز در محوطه پشتی «موقوفات دکتر افشار » و در «مؤسسه لغتنامه دهخدا» به چشم می خورد، از استخرهای اصیل باغ به شمار میرود. درحال حاضر تنها یک حوض کوچک در شمال عمارت اصلی و جوی آب متصل به آن، مسیر گردش اب مجموعه را تشکیل می دهند که هیچ یک از آنها شباهتی به نمونه های اصیل خود ندارند .موقعیت فرضی استخرهای باغ و جوی های آن، به صورتی که از مطالعه اسناد موجود قابل درک است در نقشه زیر نشان داده شده است (تصویر 10 است در نقشه زیر نشان داده شده است (تصویر 10 است در نقشه در نشان داده شده است (تصویر 10 است در نقشه در نشان داده شده است (تصویر 10 است در نقشه در نشان داده شده است (تصویر 10 استخرهای باغ و جوی های آن، به صورتی که از مطالعه اسناد موجود قابل درک است در نقشه زیر نشان داده شده است (تصویر 10 استخرهای باغ و جوی های آن، به صورتی که از مطالعه اسناد موجود قابل درک است در نقشه زیر نشان داده شده است (ستور 10 استخرهای باغ و جوی های آن، به صورتی که از مطالعه اسناد موجود قابل درک است در نقشه در نشان داده شده است (سیم 10 ایم است در نقشه در نشان داده شده است (سیم 10 ایم است در نقشه در نشان داده شده است (سیم 10 ایم است در نقشه در نشان داده شده است (سیم 10 ایم است در نقشه در نشان داده شده است در نقشه در نشان داده شده است در نقشه در نشان داده شده است در نشان داده شده

تصویر شماره 11: نقشه ای از باغ فردوس شامل باغ اصلی و باغ های هم جوار آن که محل تقریبی استخرها و جوی آب باغ در آن نشان داده شده است.

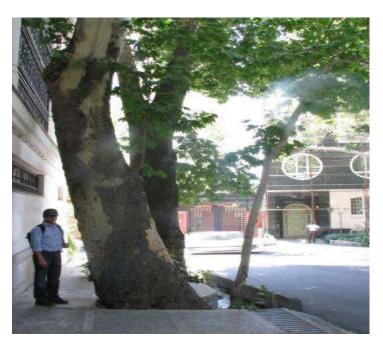

درختان باغ

در باغ فردوس بیشترین گونه درختی که در منابع مختلف اعم از منابع تصویری و نوشتاری به آن اشاره شده، درخت چنار است .همان طور که پیش از این نیز گفته شد، اولین مالک باغ تعداد قابل توجهی چنار در باغ کاشته است. در زمان دوست علیخان نظام الدوله یعنی دومین مالک باغ، کسی که بیشترین آبادانی را در باغ انجام داد، نیز باغ پر از درختان چنار بوده است .مدرکی که باغ را در این زمان توصیف کند در دست نیست، اما از توصیفاتی که در زمان دوست محمدخان فرزند دوست علی خان از باغ شده و عکس هایی که از آن زمان موجود است، نکات مبهم بسیاری شکل می گیرد .ازجمله این مدارک، چنان که پیشتر نیز به آن اشاره شد، توصیفات بنجامین است که در سال 1301 ه.ق باغ را دیده و توصیف کرده است .او به انبوهی از درختان چنار در سمت جنوبی عمارت باغ شخصی از عمار تنظری بر آن بیندازد، سطحی مخملی مانند می بیند .در میان این درخت ها را به گونه ای مرتب کاشته اند که وقتی شخصی از عمار تازباضی وسیعی است مزین به باغچه های گل و در عقب عمارت اراضی وسیعی هست و چنارهای عالی که مانند ستون بالاکشیده بر این اراضی سایه می افکند. [45] مسئله مبهم در اینجا عکس هایی است که از باغ فردوس پیش از سال 1301 ه. ق وجود دارد .در این تصاویر، در سمت جنوبی عمارت یکی مبهم در اینجا عکس هایی است که از باغ فردوس پیش از سال 1301 ه. ق وجود دارد .در این تصاویر، در سمت جنوبی عمارت یکی دیگری چند متر اختلاف سطح داشته است تقسیم می شدند و با توجه به دلایل موجود برای وجود استخرهای متعدد در این سمت از دیگری چند متر اختلاف سطح داشته است تقسیم می شدند و با توجه به دلایل موجود داشته اند .دوستعلی خان معیرالممالک دیگر مکن است درختان اشاره شده تنها در پایین ترین تخت و در منتهی الیه جنوبی باغ وجود داشته اند .دوستعلی خان معیرالممالک نیز در کتاب « وقایع الزمان ، خاطرات شکاریه » به چنارهای باغ فردوس اشاره می کند.

دیولافوآ نیز ازجمله کسانی است که در سال 1299ه. ق. باغ فردوس را دیده و در سفرنامه خود اشاره کرده است که در وسط باغ که پر از چنارهای قطور و بلند است، قصر ناتمامی دیده می شود که در شرف خراب شدن است. [47] در هر حال، بسیاری از این درختان در زمان دوست محمدخان معیرالممالک از بین رفتند. اعتمادالسلطنه در شرح خاطرات خود در سال 1304 ه.ق این مسئله را بیان میکند. [42]

علی اکبربن عبدالجلیل چاپارباشی هم در نوشتار خود درباب جغرافیای شمیران، مشابه همین نظر را دربارهٔ باغ فردوس در این زمان ارائه می دهد. «...پارسال و امسال هرروز صد نفر عمله هر یک روزانه صدتومان ضرر فاحش زده به حکم آن ناخلف پسر تمام آن عمارت را کوبیده و درختان قوی هیکل آنجا را که هر یک در رفعت و بلندی با چرخ برین هم سری می نمود از بیخ و بن بریده، به سوخت مطبخی و کارخانه تماماً آتش زده بسوخت » [44] تعدادی از این درختان چنار تاکنون نیز باقی مانده اند و دیدن برخی از این درختان کهن درمواردی می تواند مدر کی برای یافتن ساختار مبهم باغ درمیان کوچه ها و خیابان های امروزی شهر باشد. (تصویر 11) در این باغ مانند باغ های دیگر، گیاهان دیگری غیر از چنار هم کاشته می شده است علی اکبر چاپارباشی از درختانی مانند توت، از گیل، سیب، گلابی، زردآلو، آلوچه و. ..که کاشت آنها در شمیران و باغهای آن معمول بوده است یاد میکند و جالب است که برای اولین بار بذر گوجه فرنگی در ایران در محوطه های این باغ کاشته شده است. [44]

تصویر شماره 12: دو چنار کهن باغ فردوس که در خیابان های اطراف باغ باقی مانده اند؛ عکس از بخش جنوبی خیابان بخشایش است که خیابان طولی جانب غربی باغ اصلی بوده است

تصوير شماره 13: عكسى كه در سال 1296 ه.ق از محوطه شرقى عمارت باغ فردوس برداشته شده است (سمسار، 1386:212)

بناهای باغ

از ابتدای برپایی باغ فردوس تاکنون بناهای متعددی در این باغ ساخته شده است. اولین عمارت این باغ، بنابر دست نوشتههای دوستعلیخان معیرالممالک، عمارتی دوطبقه بوده که در زمان محمدشاه قاجار توسط حسینعلیخان معیرالممالک و به سبک فیلگو بنا نهاده شد [57]. این بنا که در شمال باغ قرار داشت پس از ساخته شدن عمارت دوم توسط دوست علی خان نظامالدوله متروک ماند و به مرور تخریب شد .عمارت دوم که بنای اصلی باغ محسوب می شده است، همان بنایی است که تاکنون باقی مانده است و اکنون به عنوان موزه سینما استفاده می شود .از چگونگی این عمارت در زمان شکوه آن اطلاعات دقیقی در دست نیست. ستوده عمارت اصلی باغ را ساخته دست استادان اصفهانی و یزدی می داند [48]. دیولافوآ نیز که باغ را در زمان خرابی آن دیده و آن را بنایی نیمه تمام توصیف میکند، و به نقاشی های روی دیوارهای عمارت اشاره میکند و آنها را کار یک نقاش مبتدی ایتالیایی می داند [47]. بنجامین برخلاف دیولافوآ از زیبایی های باغ و عمارت مکرراً اظهار شگفتی می کند و توصیف مفصلی از عمارت ارائه می دهد که می توان نکاتی را از متن او دریافت:

1- وسعت و رفعت بنا که آن را با باغ و چنارهای بلند اطراف متناسب میکند.

2- ایوانهایی با ستون های کم تعداد و قطور با گچبریهای عالی با نقوش گیاهان که وی آنها را امتداد مناظر باغ اطراف میداند. 3-تالارهای طبقه سوم که دو سوی آنها به جهت تهویه، دالانهای باز قرار داده شده و با درهای ارسی منبت با بیرون ارتباط دارند. همان طور که گفته شد، در زمان دوست محمدخان باغ و عمارت آن به دلیل بی توجهی و عدم استفاده صحیح دچار خرابی های بسیار شد. بنجامیننیز به این تخریب ها اشاره میکند [45].

ستوده نظری مشابه دارد و اشاره میکند که دوستعلیخان به باغ و ساختمان آن اهمیتی نمیداد و هر وقت به ییلاق میآمد، نزدیک مظهر قنات زیر چنارها چادر میزد و از پاتوق های شکار او بود و اتاق هایی که نزدیک به قنات وجود داشت، آبدارخانه آن مرحوم بود و بعدها که برای شکار به سوهانک میرفت سبب شد که این ساختمان رو به خرابی گذاشت و سنگ های مرمر بنا به عمارت امیریه (مدرسه نظام فعلی) برده شد [48].

تصوير شماره 14: عكسى از نماى شمالى عمارت باغ فردوس در سال 1311 ق؛ (سمسار، 1386: 209)

تصوير شماره 15: عكسى از نماى شمالي عمارت باغ فردوس در سال 1296 ق؛ (سمسار، 208:1386)

علاوه بر این متون، تصاویری نیز از باغ در سال های مختلف تهیه شده که گویای بسیاری از نکات است .ازجمله این تصاویر، عکس هایی از نمای جنوبی و شمالی عمارت مربوط به سال های 1296 ه. ق و 1311 ه. ق است. (تصاویر 8 و 9و 1943) در عکس های مربوط به سال 1296 ه. ق دو دهنه از سه دهنه قوس های تالارهای دو سمت سالن اصلی طبقه سوم بنا برداشته شده (یا تخریب شده) و پس از آن احتمالاً برای جلوگیری از بارش باران روی سقف طبقه پایین با سقف های شیروانی و به صورت کاملاً ناسازگار با معماری عمارت پوشانده شده است. در عکس مربوط به سال 1311ه. ق .تالارهای دوطرف با چهاردهنه طاق قوس که کاملاً جدید هستند، بازسازی شده است. علاوه بر تصاویر یادشده، تصویری هم از مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران به دست آمد که تاریخی برای آن ذکر نشده است اما به گمان قوی این عکس تصویری از عمارت در زمانی پس از تخریب کامل تالارها و پیش از بازسازی دوباره آنها ارائه میکند(تصویر شماره 15).

تصویر شماره 16: تصویری از نمای جنوبی و غربی عمارت باغ فردوس در زمان قاجار؛ (مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

جمع بندی و نتیجه گیری

البته نكات دیگری نیز از این عكس ها دریافت می شود. به عنوان مثال سنگ های مرمر ازاره ها و بدنه بنا كه در تصویر 1296ه. ق ترمیم شده اند و پله های جلوی عمارت كه درابتدا بسیار ساده بوده و سپس در فاصله سال های 1296ه. ق تا 1311 ه.ق به شكلی جدید تغییر یافته است.

ایوان های دوسوی سالن اصلی بنا که در نوشته های بنجامین اشاره شده که به دلایل اقلیمی و برای ایجاد تهویه بوده است، در دورهٔ پهلوی و به دستور رضاشاه فضای بسته تبدیل شد [49] در این دوره در مراحل مختلف، تعمیراتی نیز در عمارت انجام شد و درنهایت در سال های اخیر نیز پس از تبدیل کاربری این بنا به موزه سینما، برای تطبیق با کاربری جدید، تغییرات جزئی مانند نورپردازی داخل و خارج عمارت، پوشاندن دیوارهای داخلی با گچ، تقسیمات داخلی با دیوارهای سبک، تغییر کف سازی اتاق ها و از این جمله در بنا به وجود آمد. مطمئناً به جز این عمارت، بناهای دیگری نیز در باغ وجود داشته اند؛ اما مسلماً ازلحاظ اهمیت هیچ یک از آنها به پای عمارتی که بحث آن رفت نمیرسیده اند. یکی از این ها عمارت اندرونی بوده که در باغ اندرونی استقرار داشته است. از شکل این بنا اطلاعاتی موجود نیست. ستوده ساختن اندرونی و حمام سمت غرب باغ را منسوب به امین الملک و ساخته شده در سال 1318 ه قی میداند[48] ولی معیری می گوید که اندرونی موسوم به «رشک بهشت» توسط دوستعلی خان نظام الدوله در جنوب غربی باغ ساخته شده است.[48] در هر صورت، ستوده این بنا را ساختمانی یک طبقه با سقف شیروانی و با مساحت تقریبی هزار مترمربع توصیف میکند[48] از کل این بنا درحال حاضر تنها دو ستون آجری در حد شمالی و جنوبی ایوانی مشرف به یک استخر باقی مانده است که در جای خود و در داخل محوطه « موقوفات دکتر افشار » نگهداری شده و کتیبه ای روی یکی از آنها نصب شده که تاریخچه جای خود و در داخل محوطه « موقوفات دکتر افشار » نگهداری شده و کتیبه ای روی یکی از آنها نصب شده که تاریخچه آن ها را به طور خلاصه بازگو می کند.

منابع و مراجع:

- 1 زكى، تاريخ صنايع ايران بعد از اسلام، ترجمه خليلى، تهران، اقبال، 1366، چاپ اول، ص2ـ62.
 - 2 كريستى ويلسون، تاريخ صنايع ايران، ترجمه فرياد، تهران، فرهنگسرا، بي تا، ص 54-210.
- 3 تاجبخش، احمد؛ تاريخ و فرهنگ و تمدن ايران در دوره قاجاريه، شيراز، نويد شيراز، 1380، ص14.
 - 4 كياني، محمدرضا؛ معماري دوره قاجاريه، تهران، سمت، 1379، ص116.
 - 5 بنجامين، س، ج، ايران و ايرانيان، ترجمه حسين كردبچاپه، تهران، جاويدان، 1363، ص223
 - 8 قباديان، وحيد؛ معماري در دارالخلافه ناصري، تهران، 1384، ص18.
 - 9 نيلفروشان، محمدرضا؛ معماري ايران از آغاز تا دوره قاجار، اصفهان، 1386، ص95.
 - 10 تاریخچایه معماری،آموزش و پرورش، 1352، ص43.
 - 11 اعتماد السلطنه، المآثر و الآثار، به كوشش ايرج افشار، تهران، اساطير، 1363، ص88.
 - 12 مصطفوى، تقى، آثار تاريخى تهران، تهران، گروس، 1361، ص54.
 - 13 مصطفوى، تقى، آثار تاريخى تهران، تهران، گروس، 1361، ص56.
- 14 اعتماد السلطنه، محمدحسن خان؛ مآثر الاثار، به كوشش ايرج افشار، تهران، اساطير، 1363، ص105.
 - 15 قباديان، وحيد؛ معماري در دارالخلافه ناصري، تهران، 1384، ص25
 - 16 قباديان، وحيد؛ معماري در دارالخلافه ناصري، تهران، 1384، ص56.
 - 17 بزرگ نيا، زهره؛ معماران ايران، تهران، سازمان ميراث فرهنگي، 1383، ص255-261
 - 19- احسانی، محمدتقی، جلدها و قلمدانهای ایرانی و نگارگری، تهران، امیرکبیر، 1382
 - 20- امرایی، مهدی، ارسی پنجر ههای رو به نور، تهران، سمت، 1383
 - 21- پاکباز، رویین، دایرهٔالمعارف هنر (نقاشی، پیکر هسازی و هنر گرافیک)، تهران، فرهنگ معاصر 1387
- 22- پیرنیا، محم دکریم، مصالح ساختمانی، آژند، اندود، آمود در بناهای کهن ایران، تالیف، تدوین و تعلیق
 - 23- زهره بزرگمهری، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، 1381
 - 24- دهخدا، على اكبر، لغتنامه دهخدا، جلد دوم، تهران، دانشگاه تهران، 1377
 - 25- سيف، هادي، نقاشي روي گچ، تهران، سروش، 1379
 - 26- شاردن، سفرنامه شواليه شاردن، ترجمه اقبال يغمائي، جلد دوم، تهران، توس1374
- 27- شكراللهي، احسان الله و داوود نظريان، مصحف بهارستان، تهران، كتابخانه، موزه و مركز اسناد مجلس شوراي اسلامي1388
 - 28- عطروش، طاهره، بت هجقه چيست، تهران، سيبال هنر، 1385
 - 29- قبادیان، وحید، معماری در دارالخلافه ناصری (سنت و تجدد در معماری معاصر تهران)، تهران، پشوتن، 1383
 - 30- كارلاسرنا، مادام، آدم ها و آيين ها در ايران، ترجمه على اصغر سعيدي، تهران، نقش جهان ،1362
 - 31- مجموعه مقالات سومین کنگره معماری و شهرسازی ایران (سومین : 1385 : بم)
 - 32- برزگر، ماریا (1386)" معماری ورودی در خانه های قدیم ساری "مسکن و انقلاب، شماره 120
- 33- توسلی، محمود (1375)" اصول طراحی شهری و فضاهای مسکونی) جلد اول و دوم "(تهران، وزارت مسکن و شهرسازی).
 - 34- يرجمي عراقي، مسعود (1387)" سلام معماري "صفه 28 ، سال نهم.
 - 35- ييرنيا، محمد كريم (1384)" سبك شناسي معماري ايراني "تهران، نشر سروش دانش.
 - 36- چرمایف، سرچ و الکساندر کریستف، (1376)" عرصه های زندگی جمعی و خصوصی "مزینی، تهران، دانشگاه تهران.
 - 37- زارعي، محمد ابراهيم (1342)" أشنايي با معماري جهان "تهران، نشر فنأوران.

- 38- سلطان زاده ، حسين (1371)" فضاهاي ورودي خانههاي قديم تهران "تهران، دفتر پژوهش هاي فرهنگي.
 - 39- سلطان زاده ، حسین (1372)" فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران "تهران، شهرداری تهران.
- 40- قبادیان، وحید (1382)" معماری دارالخلافه ناصری سنت و تجدد در معماری معاصر تهران "تهران، نشر پشوتن.
 - 41- معماریان، غلامحسین (1384)" سیری در مبانی نظری معماری "تهران، سروش دانش.
- 42- اعتماد السلطنه، محمدحسن ابن على (1370). روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه. به كوشش فرخ سرامد، تهران:نوين.
- 43- ايرج الدوله، على ابن محمد (1370). خاطرات سياسي ميرزا على خان امين الدوله. به كوشش حافظ فرمانفرمان، زير نظر ايرج افشار، تهران:امير كبير
 - 44- عبد الجليل، اكبر بن (1345). « جغرافياي شميران ». مجله يغما، 222 558 558
- 45- بنجامین، ساموئل گرین ویلر (1363). ایران و ایرانیان:خاطرات و سفر نامه ساموئل گرین ویلر بنجامین ، نخستین سفیر امریکا در ایران در سال های 1883_ 1885. به احتمام رحیم رضا زاده ملک، تهران، گلبانگ
 - 46- دهخدا، على اكبر (1337). لغت نامه. زير نظر محمد معين، تهران:دانشگاه تهران، سازمان لغت نامه دهخدا
- 47- دیولافوا، ژان (1376)، سفر نامه:خاطرات کاوش های باستان شناسی شوش از 1884–1886 ترجمه ایرج فره وشی ک تهران، دانشگاه تهران
- 48- ستوده، منوچهر (1365). « باغ فردوس ». پژوهش های ایران شناسی (نامواره دکتر محمود افشار)، جلد 2، به کوشش ایرج افشار، با همکاری کریم اصفهانیان و محمد رسول دریا گشت، تهران بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. 1016 1020.
 - 49- ستوده منوچهر(1374)، جغرافیای تاریخی شمیران. تهران پژوهشگاه موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی
 - 50- سمسار، محمد حسن (1386). سيماي تهران، جلد 1، تهران، زريران، موزه عكس خانه شهر
 - 51- كلوى، ايلار (1388). « احياى محوطه تاريخي، فرهنگي باغ فردوس » نشريه الكترونيكي معماري منظر، 42.
 - 52- مستوفى، عبد الله (1360). شرح زندگانى من يا تاريخ اجتماعى و ادارى دوره قاجاريه، تهران، زوار
 - 53- معتمدی، محسن (1381). جغرافیای تاریخی تهران، تهران مرکز نشر دانشگاهی تهران
 - 54- معير الممالك دوستعلى (1361). رجال عصر ناصرى. تهران، نشر تاريخي ايران.
 - 55- (1361). وقايع الزمان، (خاطرات شكاريه). به كوشش خديجه مافى، تهران،نشر تاريخي ايران
 - 56- (1388). يادداشت هايي از زندگي خصوصي ناصر الدين شاه. تهران، نشر تاريخي ايران
 - 57- معيري، محمد على (1352). « باغ فردوس ». مجله يغما، 303، 529 532
- 58 (1376) « باغ فردوس و عمارت شهرى معير الممالك دو بناى تاريخى از تهران قديم »، مجله كلك، شماره 98-93، 261 http://memarbashi77.blogfa.com

SID

بلاك مركز اطلاعات علمي

کار کادهای آموزشی

سرويس ترجمه تخصصي

نیلمهای آموزشی

کارگاهها و فیلمهای آموزشی مرکز اطلاعات علمی

صدور گواهینامه نمایه مقالات نویسندگان در SID